

Verók Attila*
Eger

Erdély mint hallei protestáns missziós terület a 18. században**

Halle és Francke

A keletnémet Halle városa a 17. század végétől több szempontból is fontos szerepet játszott a Kárpát-medencei művelődés történetében.¹ A kora újkor első modern egyetemének (1694) helyszíne jelentős számban vonzotta a Magyarország és főleg Erdély területéről érkező peregrinus diákokat.² Az August

* Verók Attila (Orosháza, 1975) – tanszékvezető habilitált egyetemi docens. Egyetemi tanulmányait a Szegedi Tudományegyetemen végezte történelem, magyar nyelv és irodalom, könyvtár (régi könyves), ill. magyar őstörténet szakokon. PhD-fokozatát 2008-ban szerezte meg a Szegedi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájában a brassói szász Martin Schmeizel (1679–1747) életművének feldolgozásával. A habilitációs fokozatot 2018-ban a Debreceni Egyetem Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskolájában ítélték oda számára a 17–18. századi hallei–magyar kulturális kapcsolatok történetének kutatásáért. Jelenleg az egri Eszterházy Károly Egyetemen a Kulturális Örökség és Művelődéstörténet Tanszék vezetője. Kutatási területei: a Kárpát-medence, különösen Erdély művelődéstörténete a kora újkorban, az erdélyi szászok könyves műveltsége (16–18. sz.), peregrinációtörténet.

** A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 *Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen* című projekt támogatásával készült.

¹ A kapcsolódási területek leírását lásd legújabban: Verók Attila: Die hallisch-ungarischen Kulturkontakte im Spiegel der historischen Sammlungen der Franckeschen Stiftungen zu Halle (17.–18. Jahrhundert). In: *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Alte Drucke 1495–1800. Band I. A–O.* Hg. v. Brigitte Klosterberg und István Monok. Barb. v. Attila Verók. MTA Könyvtár és Információs Központ, Budapest 2017. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. In: *Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16–18. Jahrhunderts in Ungarn; 40/1–2).* VII–XXX.

² A kijelentés igazolására lásd Anton Schindling, Detlef Döring, Fata Márta, Robert Offner és Szögi László tanulmányait a *Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert.* Hg. v. Márta Fata, Gyula Kurucz und Anton Schindling unter Mitarbeit von Alfred Lutz und Ingomar Senz. Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2006. (Contubernium. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte; 64) [a továbbiakban: *Peregrinatio Hungarica*] című kötetben, amely az első átfogó értékelés a Kárpát-medencei peregrinusok európai kirajzásáról és annak recepciótörténeti hatásáról.

Hermann Francke (1663–1727) által az emberi élet minden ciklusában élhető céllal alapított árvaház (a kiseddévótól az öregotthonig) pedig a 16. századi reformációs törekvéseket felelevenítő, a lutheri tanokat továbbvivő és kiegészítő protestáns lelkiségi-szociális mozgalom, a hallei pietizmus szülőhelye lett.³ Francke személye a legalsóbb fokú oktatási intézmények tanulóitól és tanítóitól a legfelsőbb képzési szinten tevékenykedő egyetemi hallgatókig és oktatókig szerves egységbe kapcsolta a pietizmus szellemiségét.⁴ Ennek a szellemiségnek pedig egyik központi kérdése volt a lelkiségi és kulturális misszió Európában⁵ és a kontinensen kívül is (Kelet-India,⁶ Észak-Amerika,⁷ Oroszország⁸). Nem véletlen tehát, hogy

³ A hallei pietizmus sajátosságait magyarul máig a következő áttekintés foglalja össze a leg részletesebben: Wallmann, Johannes: *A pietizmus*. A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest 2000, 47–98.

⁴ Francke személyének alaposabb megismeréséhez kiváló kiindulást nyújtanak többek között a következő összefoglalások: Obst, Helmut: August Hermann Francke. Ein Porträt. In: Obst, Helmut – Raabe, Paul (Hg.): *Die Franckeschen Stiftungen zu Halle (Saale). Geschichte und Gegenwart*. Fliegenkopf, Halle 2000. 9–58.; Obst, Helmut: *August Hermann Francke und die Franckeschen Stiftungen in Halle*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2002. (Kleine Reihe V&R; 4030). 7–54.; Zaunstöck, Holger – Müller-Bahlke, Thomas – Veltmann, Claus (Hg.): *Die Welt verändern. August Hermann Francke. Ein Lebenswerk um 1700*. Franckesche Stiftungen–Harrassowitz, Halle 2013. (Kataloge der Franckeschen Stiftungen; 29); Müller-Bahlke, Thomas (Hg.): *Das Hallesche Waisenhaus. Die Franckeschen Stiftungen mit ihren Sehenswürdigkeiten*. Franckesche Stiftungen–Harrassowitz, Halle 2015, 10–23., 136–137.

⁵ Raabe, Paul (Hg.): *Pietas Hallensis Universalis. Weltweite Beziehungen der Franckeschen Stiftungen im 18. Jahrhundert*. Franckesche Stiftungen, Halle 1995; Wallmann, Johannes – Sträter, Udo (Hg.): *Halle und Osteuropa. Zur europäischen Ausstrahlung des hallischen Pietismus*. Verlag der Franckeschen Stiftungen Halle im Max Niemeyer Verlag, Tübingen 1998. (Hallesche Forschungen; 1). [A későbbiekben: *Halle und Osteuropa*]

⁶ Liebau, Heike (Hg.): *Geliebtes Europa – Ostindische Welt. 300 Jahre interkultureller Dialog im Spiegel der Dänisch-Halleschen Mission*. Jahresausstellung der Franckeschen Stiftungen zu Halle vom 7. Mai – 3. Oktober 2006. Franckesche Stiftungen, Halle 2006. (Kataloge der Franckeschen Stiftungen; 16) és uő: *Die indischen Mitarbeiter der Tranquebarmission (1706–1845): Katecheten, Schulmeister, Übersetzer*. Verlag der Franckeschen Stiftungen Halle im Max Niemeyer Verlag, Tübingen 2008. (Hallesche Forschungen; 26).

⁷ Veltmann, Claus – Gröschl, Jürgen – Müller-Bahlke, Thomas (Hg.): *Freiheit, Fortschritt und Verheißung. Blickwechsel zwischen Europa und Nordamerika seit der frühen Neuzeit*. Franckesche Stiftungen–Harrassowitz, Halle 2011. (Kataloge der Franckeschen Stiftungen; 27); Gröschl, Jürgen: „Denn was wir da gutes hineinschreiben, das geht durch alle christlichen Gemeinden in America“ – das internationale Kommunikationsnetzwerk August Hermann Franckes. In: Zaunstöck, Holger – Müller-Bahlke, Thomas – Veltmann, Claus (Hg.): *Die Welt*

az egykori Glauchasche Anstaltennek, ma már Franckesche Stiftungennek nevezett árvaházból indultak el a világ első, szervezett protestáns missziói. A megcélzott területek között előkelő helyen szerepelt a Kárpátok ölelte Erdély is a maga befogadó szellemi közegével.⁹ Az eredeti reformáció eszméit tudatosan felújító és a legmesszebbmenőkig képviselő hallei pietizmus képviselői személyesen is eljuttattak Erdélybe, különösen a szászok lakta vidékekre, de működésük hatása a magyarok körében is tetten érhető. Az ökumenikus elveket valló, leginkább mégis a lutheránusok körében ható pietizmus szellemisége jól kimutatható nyomot hagyott a 18. századi Erdélyben.

Tanulmányomban ezeket az örökségeket (személyek, iskolák, könyvek, egyházi eljárások stb.) kívánom röviden bemutatni.

A pietizmusról általában

Mielőtt azonban a konkrét Kárpát-medencei példák ismertetésébe belekezdenék, elengedhetetlennek érzem, hogy rövid, lényegi jellemzést adjak a pietizmusról és annak hallei irányzatáról.

A latin *pietas* ('kegyesség') szóból származó, a protestantizmus keretein belül a 17. század utolsó harmadában megjelenő és a 18. században virágzó vallási megújulási mozgalom, a kezdetben szitokszóként alkalmazott pietizmus igen sok vitát kiváltó jelensége volt az egyháztörténetnek. Egységes fogalmi meghatározása máig nem történt meg. Vélhetőleg azért nem, mert a pietizmusról kialakult felfogások is nagyon változatosan jelentek meg a történelemben. Nem véletlenül tette évtizedekkel ezelőtt Kurt Aland azt a kijelentést, hogy a pietizmus sohasem létezett,¹⁰ hanem csak pietizmusok voltak. A kezdetben Európában, majd a többi

verändern. August Hermann Francke. Ein Lebenswerk um 1700. Franckesche Stiftungen–Harrassowitz, Halle 2013. (Kataloge der Franckeschen Stiftungen; 29). 167–180.

⁸ Lásd az 5. jegyzetben megadott kiadványok vonatkozó fejezeteit.

⁹ Ehhez részletesen lásd pl. Font Zsuzsa: *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*. Szegedi Tudományegyetem, Szeged 2001.; Uő: Ein radikaler Pietist in Kronstadt. Der Fall des Johann Bayer 1675–1677. In: Katona, Tünde – Haberland, Detlef (Hg.): *Kultur und Literatur der Frühen Neuzeit im Donau-Karpatenraum. Transregionale Bedeutung und eigene Identität*. Grimm Kiadó, Szeged 2014. (Acta Germanica; 14). 48–58.; Uő: A spiritualizmus és a radikális pietizmus irodalma Szebenben. Andreas Teutsch könyvei a Brukenthal-gyűjteményben. In: Nyerges Judit – Verók Attila – Zvara Edina (szerk.): *MONOKgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*. Kossuth Kiadó, Budapest 2016, 209–213.

¹⁰ Alandnak az *Arbeiten zur Geschichte des Pietismus* (Berlin, 1943) című munkájában tett kijelentése még a nagy teológiai alapösszefoglalásba is bekerült Martin Brecht jóvoltából (vö.

kontinensen is felbukkanó pietista körök nagy szélsőségek között tevékenykedtek: némelyek elvonultak a világtól, mások éppen fokozott figyelemmel fordultak felé; egyesek kultúraellenes megnyilvánulásokat tettek, míg mások a kultúrát éltető összefogásra buzdítottak, valódi kulturális (és lelki) műhelyeket hozva létre, iskolákat kiépítve – szellemi és fizikai síkon egyaránt.

A szakírók közül többen egyetértenek abban, hogy a pietizmus – az angol-szász puritanizmus mellett – a protestantizmus legjelentősebb vallási megújulási mozgalma volt a reformáció óta. A hitvitákban megmerevedett teológiai ortodoxiával szembehelyezkedő pietizmus nem korlátozódott egyetlen protestáns egyházra, hiszen mind a lutheránus, mind a református közösségekben megjelent. A személyes kegyesség és a közösségi élet új formáit alakította ki, átfogó reformokhoz vezetett a teológia és az egyházi élet területén, és mély nyomokat hagyott az általa érintett országok (európai német nyelvterületek, Németalföld, Észak- és Kelet-Európa egyes régiói, Oroszország, Kelet-India, Észak-Amerika) társadalmán és kultúráján.¹¹

A pietizmust több szempontból is meghatározta és befolyásolta, hogy párhuzamosan bontakozott ki az európai felvilágosodással (tudományos érdeklődés, szervezett oktatás, kultúraápolás stb.). Vallásos mozgalomként rokonságot mutatott a reformáció utáni, más néven a posztridentinus vagy reformkatolicizmus hasonló vallási megújulásra törekvő mozgalmaival (janzenizmus,¹² kvietizmus¹³), sőt tágabb értelemben a zsidóságon belüli vallási mozgalmakkal (haszidizmus¹⁴) is.

Brecht, Martin: „Pietismus” szócikk. In: *Theologische Realenzyklopädie*, Bd. 26. Berlin 1996. 606–611, itt: 606). Magyarországon Csepregi Zoltán honosította meg ezt a nézetet. Vö. pl. Csepregi Zoltán: *Magyar pietizmus, 1700–1756. Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez*. Teológiai Irodalmi Egyesület, Budapest 2000. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez; 36) [a későbbiekben: Csepregi: *Magyar pietizmus*]. 11.

¹¹ A Kárpát-medencei hatást elemzi pl. Verók Attila: A világot megújító kegyesség – a hallei modell. In: Bajáki Rita – Báthory Orsolya – Bogár Judit – Déri Eszter – Kónya Franciska – Maczák Ibolya – Szádoczki Vera (szerk.): *Lelkiség és irodalom. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*. MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, Budapest 2017. (Pázmány Irodalmi Műhely. Lelkiségtörténeti tanulmányok; 17). 491–499.

¹² A *janzenizmus* egy teológiai reformmozgalom a katolicizmuson belül, amely élesen szemben állt a jezsuitizmussal. Cornelius Otto Jansen (1585–1638) tanai nyomán bontakozott ki Németalföldön a 17. században. Jansen Szent Ágostonnak a 4. századi teológus, Pelagius hitelveit kritizáló munkáiból kiindulva az áteredő ösbűn tételét fejlesztette tovább főművében, az *Augustinusban*. Ebben kifejtette, hogy az ember eleve elrendelt az isteni kegyelemre vagy az örök bűnhődésre (predesztináció), és nem áll szabadságában jót tenni, hogy ezzel saját érdemei által elnyerje az üdvözülést. Jansen tanításának követői 1723-ban a hollandiai Utrechtben önálló

„Következetesen ragaszkodva azonban a reformációhoz és azzal a szándékával, hogy a bevégezetlenül maradt reformációt teljessé tegye, illetve a tan reformációját kiegészítse az életfolytatás egy második reformációjával, a pietizmus a legteljesebb mértékben protestáns jelenség maradt” – írja meggyőződéssel Wallmann.¹⁵

A 18. században kiteljesedő pietizmus ambivalensen viszonyult a konfesszionalizmus korának vallási irányzataihoz: a lutheranizmus és a kálvinizmus között kialakult szakadékot megpróbálta áthidalni, ami többé-kevésbé sikerült is neki.

janzenista egyházat hoztak létre, amely még ma is létezik (lásd pl. Zolnai Béla: *Az európai janzenizmus történetéhez*. Akadémiai, Budapest 1959).

¹³ A *kvietizmus* a keresztény spiritualizmus irányzata. Azt tanítja, hogy a tökéletesség eléréséhez a lélek passzivitására (latinul *quieta*, 'nyugalom'), az emberi erőfeszítések feladására van szükség, hogy az isteni hatást semmi se akadályozza. Kvietista elemek már korábban is léteztek a keresztény és nem keresztény vallási mozgalmakban, de magát az elnevezést rendszerint Miguel de Molinos (1628–1696) spanyol pap tanításával hozzák összefüggésbe, aki a 17. század második felében volt nagy tiszteletnek örvendő lelki vezető Rómában. A római katolikus egyház később eretneknek ítélte. A kvietizmushoz hasonló nézetek más protestáns irányzatokban (pl. a pietistáknál vagy a kvékereknél) is léteznek. A kvietista tanítások elleni egyházi kritikában nagy szerepet kaptak a jezsuiták (lásd pl. Schütz, Christian (szerk.): *A keresztény szellemiség lexikona*. Szent István Társulat, Budapest 1993).

¹⁴ A héber *haszsidim* ('kegyes, jámbor') szóból származó *haszidizmus* (más írásmóddal *chaszidizmus*) egy vallási és tömegmozgalom, amelyet a mészégető Jiszráél ben Eliézer (1700–1760) alapított. Elsősorban azokon a vidékeken terjedt el, ahol nagy szegénység uralkodott: a mai Délkelet-Lengyelország, Ukrajna, Románia, Oroszország és Magyarország területén fejtette ki hatását. A 18. századi feudális Kelet-Európa társadalmi, gazdasági és politikai viszonyai arra készítettek a zsidókat, hogy vágyaikat egy nagy hatású vallási áramlat keretei között fejezzék ki, amely a maga nemében az utolsó jelentős mozgalom lett. A Baal-Sém Tovnak (héb. 'az isteni név tudója') is nevezett ben Eliézer érzelmes, misztikus tanításaival, csodálatos gyógyításairól szóló történeteivel gyorsan nagy hírnévre tett szert. Elutasította az aszkézist és a rabbinikus hagyományt, azt hirdette, hogy Isten minden létezőben jelen van. A legfontosabb értéknek a vallásos örömet, az alázatot, a jámbor hitet és a jó cselekedetek gyakorlását tekintette. Az ember szerinte ilyen módon egyesülhet Istennel, így minden, ami örömet szerez (akár az alkoholfogyasztás is), vallási rangra emelkedhet. A mozgalom az ortodox vallási rendszer elleni lázadésként indult, tagjai az érzelmességre és az értelmiségellenességre apelláltak. A tényleges haszid közösség megalapítója Dov Baer (a Nagy Prédikátor, 1710–1772) rabbi volt, aki több új elemmel egészítette ki a haszid tanítást. A haszid tanítókat (*cádikok*, 'igazak') természetfeletti erővel, az Istennel való közvetlen érintkezés képességével felruháztak hitték. Az istentisztelet részévé vált az ének, a kiabálás, a tánc és az ivás, hogy a cádik eksztatikus állapotba kerüljön, és kapcsolatot teremtsen Istennel (lásd pl. Buber, Martin: *Haszid történetek*. Atlantisz, Budapest 1995, ²2006 és Johnson, Paul: *A zsidók története*. Európa, Budapest 2001. – A 18. századi zsidó pietizmus: a Bá'ál Sém Tov és a hászidok című rész).

¹⁵ Wallmann, Johannes: *A pietizmus*, 13.

A protestáns felekezetek és a római katolicizmus közötti roppant teológiai különbségeket ezzel szemben csak tovább fokozta. Ennek talán legfőbb oka a pietizmus chiliasztikus¹⁶ jövőképe lehetett, amely a pápaság Rómájának bukását jövendölte Krisztus második eljövetelekor.

A pietizmus kutatásban a 20. század első felétől kezdve fokozatosan egyre nagyobb népszerűsége tett szert – Spener (1635–1705) programadó, a pietizmust megalapozó iratának, a *Pia desideria oder Hertzliches Verlangen nach gottgefälliger Besserung der wahren evangelischen Kirch*-nek¹⁷ (Frankfurt am Main, 1675) kárára – a teológus Johann Arndt (1555–1621) életének és művének, a *Vier Bücher vom wahren Christentum*¹⁸ (Magdeburg, 1610) című munkának az elemzése, értelmezése. A kutatás során kiderült, hogy Arndt könyve vitathatatlanul a legtöbbet olvasott kegyességi szövegnek számított a pietizmus történetében, hiszen a Biblia után a legnagyobb példányszámban és a legtöbbször adták ki: 1740-ig 123 kiadásáról tudunk.¹⁹ Ma tehát már alaptételnek számít, hogy a lutheránus pietizmus alapjait Arndt fektette le, Spener azokat csak kiteljesítette, illetve továbbfejlesztette. Arndt másik munkáját, a *Paradisgärtlein voller christlicher Tugenden*²⁰ című imádságoskönyvet és evangéliummagyarázatot is közkedvelt olvasmányként tartják számon, de ez az írásmű nem közelítette meg a fentebb említett *Négy könyv* népszerűségét.²¹

¹⁶ A *chiliazmus* (lat., a görög *khílioi*, 'ezer' szóból) vagy *millenarizmus* (lat. *millennium*, 'évezred') a Jézus Krisztus ezeréves földi uralmáról szóló tanítás. E hit képviselői azt vallották, hogy Krisztus második eljövetelekor, a világ vége előtt a feltámasztott igazakkal egy ezer esztendőig fennálló, boldog földi királyságot fog alapítani. Az ezer év letelte után Isten végleg megsemmisíti a Sátánt, s ezzel együtt bekövetkezik a földi világ vége és az ún. „második feltámadás” (lásd pl. Schumacher, Heinz: *Das tausendjährige Königreich Christi auf Erden*. Paulus, Stuttgart 1964).

¹⁷ A mű címe magyar fordításban: *Kegyes kívánságok, avagy szíves felhívás az igaz evangéliumi egyház Istennek tetsző megjobbítására*.

¹⁸ A mű címének magyar fordítása: *Négy könyv az igaz kereszténységről*.

¹⁹ Jung, Martin H.: *Pietismus*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main 2005. (Fischer Kompakt; 16130). 6–7.

²⁰ A mű címének magyar fordítása: *Az ép keresztény erények édenkertje*.

²¹ A bekezdésben foglaltakhoz lásd részletesebben: Wallmann, Johannes: *A pietizmus*. 16–17., 21–32.; Görföl Tibor – Kránitz Mihály (szerk.): *Teológusok lexikona*. Osiris, Budapest 2002. (Osiris kézikönyvek). 31–32. és Breul, Wolfgang – Waczkat, Andreas – Schneider, Johann: „Pietismus”. In: Jaeger, Friedrich (Hg.): *Enzyklopädie der Neuzeit*. Bd. 10. *Physiologie – Religiöses Epos*. J. B. Metzler Verlag, Stuttgart–Weimar 2009, 12–21., itt: 13–14.

A pietizmus hallei válfaja

A protestáns egyházi, de főként evangélikus körökből kiinduló és ott hatást kifejítő pietista vallási irányzat legerőteljesebb, a 18. századi Európában és azon túl is a legnagyobb jelentőségre szert tett – és Magyarországon is meggyökeresedő – ága az ún. *hallei pietizmus* volt. Szellemi atyja az a lelkész, teológus, pedagógus, vállalkozó és kiváló menedzser, August Hermann Francke volt, aki több mint három évtizednyi hallei tevékenysége során végre tudta hajtani azt a jelentős áttörést, amely Spenernek korábban nem sikerült: a pietizmus maga mögött hagyta a lutheránus ortodoxiát, és a *protestáns egyházak életét évtizedekre meghatározó erővé vált*,²² továbbá, amelynek sikerült (...) *megragadni a hatalom központját több lutheránus államegyházban, miközben más, hasonló érdeklődésű reformált protestáns németek felé is kezet nyújtott*.²³

A 17. század végén (1694) alapított hallei egyetemről, valamint a Francke által 1695/98-ban létrehozott hallei árvaházból²⁴ szétsugárzó kegyességi mozgalom – az eredeti reformáció, illetve a nagy szellemi elődök, Arndt és Spener fentebb vázolt elképzeléseinek megfelelően – a vallásos élet egészének, egyúttal az ezt szolgáló egyháznak a megújítását tűzte ki célul. A keresztény erények gyakorlására épülő, a közhaszonért tevékenykedő, cselekvő életet felfogásuk fókuszába állító hallei pietisták elsőként kezdték hirdetni a vallási türelem eszméjét is. Magatartásukra a középut keresése, a viták kerülése, a felekezeti irénikus–filippista közvetítés volt jellemző, így a külső szemlélő első benyomása nyomán várható megítéléssel szemben megmaradtak a lutheránus egyházon belül, nem váltak ki abból. Annak ellenére sem, hogy folyamatosan *kettős nyomás alatt éltek: mint protestánsokra az államhatalom korlátozó rendelkezései vonatkoztak rájuk, saját egyházuk megreformálására irányuló törekvéseik miatt pedig gyakran vallási eljáróik rosszállásával, üldözésével is számolniuk kellett*.²⁵ Mérsékelt, visszafogott attitűdjüknek is köszönhették, hogy a kimondottan a protestantizmuson belül kialakult felekezeti viták tompítására létrehozott – a szakirodalomban több helyütt az első modern európai univerzitásnak titulált – hallei egyetemen nagyrészt

²² Wallmann, Johannes: *A pietizmus*, 76.

²³ MacCulloch, Diarmaid: *A reformáció története*. Európa, Budapest 2011, 1016.

²⁴ Az egykori hallei árvaház jogutód intézménye a *Franckesche Stiftungen* (Franckei Alapítványok) nevet viselő intézményegyesítés.

²⁵ Szelestei Nagy László: „pietizmus”. In: *Magyar művelődéstörténeti lexikon IX. Pálffy–rénes forint*. Főszerk. Kőszeghy Péter, szerk. Tamás Zsuzsanna. Balassi Kiadó, Budapest 2009, 192.

a megbékélést hirdető, a vitákat kerülő magatartásukról ismert és a felekezeti különbségeket többnyire jelentéktelennek ítélő (hallei) pietistákkal töltötték fel az oktatói gárdát. Ez a franckei pietista szellemiség többek között a Kárpát-medencéből nagy számban a Saale-parti Halléba érkező peregrinusok körében aztán gyorsan utat talált magának, és rajtuk keresztül nagymértékben befolyásolta a 18. századi európai teológiát és művelődéstörténetet.

A szegénygondozásra koncentráló, a tudás és tanulás révén a társadalmi felemelkedést hirdető hallei intézményekben és azok összekapcsolásában egy reformszellemű egyetemmel Francke egy messze a brandenburgi porosz állam határain túlra terjedő ökumenikus reformmozgalom kiindulópontját látta. *A világ megváltoztatása az ember megváltoztatása révén* – erre az alapképletre lehet redukálni a franckei pietizmus világot átfogó, utópisztikus, univerzális, tehát szükségszerűen zátonyra futó reformprogramját. Amit azonban ennek ellenére Francke és munkatársai elértek, az így is több mint elég ahhoz, hogy a hallei pietizmus a protestáns egyház, a kegyesség és a misszió történetében, de a művelődéstörténet, a pedagógia és a szociális munka terén is maradandó értékű legyen.²⁶

Az erdélyi misszió

Francke életműve és eszmeisége az egész világra kisugárzott: a lelkészként, tanítóként, orvosként vagy akár tudósként világszerte tevékenykedő hallei pietisták kontinenseket behálózó kapcsolatrendszere – miként fentebb láttuk – Dél-Indiától Észak-Amerikán és Oroszországon keresztül egészen a Kárpát-medencéig kiterjedt. Ez utóbbi területen, tehát a történeti Magyarország egyes régióiban valódi hallei pietista központok (Pozsony, Győr, Nagyszében stb.) alakultak ki, ahol a franckei szellemiséget adaptálták, sőt konkrét, kézzelfogható kezdeményezésekre is sor került például a lelkeségi könyvek beszerzése, olvasóköri alapítása, hallei mintájú iskolarendszer részleges kiépítése tekintetében. Halle megtermékenyítő kulturális és lelkeségi kisugárzása legalábbis az evangélikusok lakta területeken napi valósággá vált, bár olyan tartós recepciót nem tudott elérni, mint például a dél-indiai területeken.

²⁶ Ennek a kijelentésnek a részletes kifejtését korábban már elvégeztem (vö. Verók Attila: A reformáció kései felvirágzása: a hallei pietizmus (17–18. század). In: Kónya, Péter (ed.): *Rekatolizáció a uhorská spoločnosť v 17.–18. storočí*. In: *Rekatolizáció és a magyar társadalom a XVII–XVIII. században*. Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, Prešov 2016, 283–299.

A nyugat- és északnyugat-magyarországi példákat átugorva²⁷ közvetlenül az erdélyi vonatkozású kezdeményezések ismertetésére térek. Nagyszebenben a 18. század közepén egy hallei típusú árvaház létrehozására került sor, ahol az alapító egy jómódú, hallei iskolázottságú börműves volt. Szebenben a gyermekek lakóhelyéül egy majorság szolgált. A családias méreteken működő árvaháznak az erdélyi szász fővárosban is igen gyorsan éltre hívták „ellenintézményét”, a katolikus *Theresianumot*, mely 1767-ben kezdte meg a működését a piarista Bajtay József Antal erdélyi püspök (1760–1771) alapítása nyomán.²⁸ Az alapítás indokaként az alábbi az érvek merültek fel:

„Mindennapos tapasztalatból tudjuk, hogy a katolikus gyermekek árvaságra jutva a végpusztulást nem kerülhetik el. A legtöbb itt lakó katolikus polgár szegény, eladósodott, gyermekeit tehát nyomorban hagyja hátra. A köz- és egyes alapítványokból ezek az árvák nem részesülnek, ezért sok árva a szükség-től kényszerítve az akhatolikusok kezébe jut, és azok tévtanában nő fel.”²⁹

A nagyszebeni katolikus kezdeményezés természetesen nem volt egyedülálló, hiszen az árvák nevelését a katolizáció eszközeként a jezsuiták előszeretettel alkalmazták már korábban is.

„Ők ismerték fel a pietizmus filantrópiájában a protestánsok veszélyessé válható fegyverét, melynek hatása ellen küzdeni kell. Az ellenszert az ő példájuk követésében találták meg. Árvaházat alapítottak ott, ahol a közelben pietista intézmény már állt, hogy így egyrészt katolikus gyermekek protestáns árvaházban nevelését megakadályozzák, másrészt hogy ők nyerjék meg az akatolikus származású gyermekeket a katolikus egyháznak.” – írta 1933-ban megvédett doktori disszertációjában Gönczi Magdolna.³⁰

Szebenből ismerünk egy korábbi és egy későbbi kezdeményezést is a hallei mintájú, közösségi érdekek közvetítésére összpontosító oktatás megteremtésére. A német teológus és prédikátor tanár Christoph Nicolaus Voigt (1678–1732), miután tíz éven keresztül házitanítóként oktatta August Hermann Francke

²⁷ Ezeket már nagy vonalakban bemutattam az előző lábjegyzetben megadott helyen.

²⁸ Vö. Bajtay József Antal. In: *Magyar katolikus lexikon I. A–Bor*. Szent István Társulat, Budapest 1993, 524. Életére lásd Miskolczy István: *Bajtay J. Antal*. Élet Kiadó, Budapest 1914.

²⁹ Idézi Gönczi Magdolna: *Az árvaházak kialakulása Mária Terézia korában*. Bölcsészdoktori értekezés. Budapest 1933, 22. és Vinczéné Menyhárt Mária: *„Jó tévők segedelmire magamat bíznom kellettük”*. *Elhagyott, árva, szegény gyermekek gondozása az I. világháborúig Kőszegen*. Doktori értekezés. Budapest 2010, 28.

³⁰ Gönczi Magdolna: *Az árvaházak kialakulása...*, 16–19.

gyermekait, a Szebenben székelő Andreas Teutsch királybíró és Johann Hoßmann von Rothenfels szebeni polgármester javaslata nyomán Bécsben kapta meg a szebeni tanács hivatalos felkérését, hogy Johann Baptist Habermann tudóstársával egyetemben fogadja el a katedrát a szebeni evangélikus gimnáziumban. 1712–1713-ban ennek az intézménynek a tanára, majd igazgatója lett. Mivel franckei mintára kívánta átalakítani a szebeni oktatási rendszert, ezért 1713 végén a pietizmus vádjával illették, pert folytattak ellene, végül október 30-án – Habermannal együtt – kiutasították Erdélyből, így hallei típusú oktatási kísérletének története is gyorsan véget ért.³¹

A másik szebeni kezdeményezés a neves erdélyi szász kormányzó, Samuel von Brukenthal (1721–1803) nevéhez kapcsolódik, aki maga is Halléban tanult peregrinusként 1743 és 1744 között. Franckéval ugyan már nem találkozhatott, de pietista elköteleződésű tanár- és lelkészutódaival igen, akik mély nyomot hagytak benne. Hazatérte után ő is megkísérelte Erdély földjén tartósan meggyökereztetni a franckei oktatási modellt. Hivatalai, befolyása és bárói jövedelmei ennek kiépítését lehetővé is tették számára, de a székhelyét Szebenben fenntartó erdélyi katolikus püspök erős ellenállása miatt többévnnyi működés után beszüntette az árvaház és iskola hallei szellemű tevékenységét.³²

A bemutatott iskola- és oktatástörténeti példák mellett több olyan terület van még a művelődéstörténetben, ahol jól megragadhatók a hallei–magyar kapcsola-

³¹ Az 1714-ben 111. sorszámú iktatott vaskos peranyag ma is megtalálható a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában (jelzete: B 2 Acta Generalia 1714/111), és sok érdekességet elárul a pietizmusnak és követőinek korabeli általános megítéléséről. – A per pietizmus- és könyvtörténeti tanulságait elemzi Verók Attila: *Lutherische Buchzensur in Siebenbürgen um 1700: Der Fall Christoph Nicolaus Voigt*. In: Ducreux, Marie-Elizabeth – Svatoš, Martin (ed.): *Libri prohibiti. La censure dans l'espace habsbourgeois 1650–1850*. Leipziger Universitätsverlag, Leipzig 2005. (L'Europe en réseau – Vernetztes Europa; I). 129–140. Voigt életére lásd még Verók Attila: „Voigt, Christoph Nicolaus”. In: *Magyar művelődéstörténeti lexikon XIII. Vizkeletikódex – Zsombori*. Főszerk. Kőszeghy Péter; szerk. Tamás Zsuzsanna. Balassi Kiadó, Budapest 2012, 12–13.

³² Vélhetőleg pietista indíttatásra kibontakozó szabadkőműves és a közjó érdekében végzett egyéb tevékenységéről részletesebben lásd Verók, Attila: *Samuel von Brukenthal: Freimaurerei mit pietistischer Note. Beobachtungen über die Loge in Halle unter der Schirmherrschaft Martin Schmeizels*. In: Harsányi, Mihály (Hg.): *Germanistische Studien*. In: *Tanulmányok a német nyelv és irodalom köréből*. EKF Líceum Kiadó, Eger 2011. (Wissenschaftliche Beiträge der Károly-Eszterházy-Hochschule. In: *Az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei*; 8). 49–65.

tok.³³ A peregrinációtörténet kimeríthetetlen tárházát kínálja a tudástranszfer vizsgálatának, hiszen Halle az egyik legkedveltebb protestáns egyetemnek számított a 18. században a Kárpát-medencéből érkező egyetemlátogató ifjúság körében. Közülük külön érdemes kiemelni az orvosi tanulmányokat végzők csoportját.³⁴ A Kárpát-medencei protestáns vallás- és egyháztörténet szintén rengeteg szállal kapcsolódik a Saale-parti városhoz.³⁵ A történeti Magyarország irodalom-³⁶ és művelődéstörténete³⁷ is számos ponton fonódik össze Halléval. A kapcsolat-történeti kutatások hosszú ideje folynak már. Ugyancsak óriási mennyiségű adat került már napvilágra a szellemi áramlatok és az azokat szállító könyvek története kapcsán is.³⁸ A legfrissebb kutatási eredmények éppen ezen a területen állnak

³³ A lehetséges kapcsolattörténeti kutatási területeket felvillantja Verók: *Die hallisch-ungarischen Kulturkontakte... VII–XXX*. (1. jegyz.)

³⁴ Offner, Robert: *Deutsche Universitäten als Ausbildungsstätten siebenbürgischer Mediziner von den Anfängen bis zum Jahr 1850*. In: *Peregrinatio Hungarica*. 287–343. (2. jegyz.)

³⁵ A hallei pietizmus magyarországi elterjedéséhez lásd pl. Font Zsuzsa: *Andreas Teutsch és köre. Johann Wilhelm Petersen erdélyi követői*. In: Balázs Mihály – Font Zsuzsa – Keserű Gizella – Ötvös Péter (szerk.): *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*. József Attila Tudományegyetem Régi Magyar Irodalom Tanszék, Szeged 1997. (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. In: *Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16–18. Jahrhunderts in Ungarn*; 35), 77–92. Egyháztörténeti áttekintést nyújt a kezdeti időkre vonatkozóan Fabiny, Tibor: *Kirchengeschichtliche Beziehungen zwischen Halle und Ungarn zur Zeit des Rákóczi-Aufstandes (1703–1711)*. In: *Halle und Osteuropa*. (5. jegyz.) 263–273. Alapvető forrásgyűjtemény a hallei–magyar egyházi kapcsolatokhoz a Dunántúl tekintetében: Csepregi: *Magyar pietizmus*. (10. jegyz.)

³⁶ Lásd pl. Verók Attila: *Im Dienst der Geschichtsschreibung, Literatur- und Wissenschaftsgeschichte an deutschen Universitäten. Die Rolle Martin Schmeizels in der ungarländischen historia litteraria am Anfang des 18. Jahrhunderts*. In: *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica, Număr special*. Schimbarea de paradigmă din istoria ecleziastică și cea laică în Transilvania secolului al XVIII-lea. *Lucrările Conferinței științifice organizate la Alba Iulia, în 15–16 octombrie 2009*. In: *Paradigm Change of the Ecclesiastic and Laic History of the Transylvania in the 18th Century. The Scientific Studies of the Conference Held in Alba Iulia, October 15–16, 2009*. Argonaut, Alba Iulia – Cluj-Napoca 2009, 65–76 és Font Zsuzsa: *A spiritualizmus...* 209–213. (9. jegyz.)

³⁷ Az utóbbi időben egy kétnyelvű kötetet szenteltem a hallei–magyarországi kapcsolatok művelődéstörténeti szempontú vizsgálatának: Verók Attila: *Régi nyomtatványok nyomában. Hungarikumok Halléből*. In: *Auf der Suche nach alten Druckwerken. Hungarica aus Halle*. Líceum Kiadó, Eger 2016.

³⁸ Lásd pl. Verók, Attila: *Tolerierte Ketzerei oder kulturelle Rezeption? Hallische Druckwerke in den Bibliotheken der Siebenbürger Sachsen im 18. Jahrhundert*. In: Dumitran, Daniel – Gudor, Botond (ed.): *Identitate confesională și toleranță religioasă în secolele XVIII–XXI*.

rendelkezésre hallei–magyarországi, dominánsan azonban erdélyi viszonylatban.³⁹ Az olvasástörténet a mindennapi élet mikrovilágába enged betekintést az érdeklődők számára. Itt is vannak már ígéretes vizsgálódások a hallei gyökerekre vonatkozóan.⁴⁰ A sort még lehetne folytatni, de itt megszakítom a felsorolást. A nevezett területek mindegyike önálló, tartalmas tanulmányt érdemelne. A témák tárgyalására a jelen írásmű keretei között nincs lehetőségem.

Összegzés

Zárásként megállapítható, hogy jóllehet a hallei pietizmus mára többek között a Kárpát-medencében megszűnt élő szellemi kulturális örökség lenni, és csupán a művelődéstörténeti kutatások tartják napirenden egykori meghatározó jelenlétét a területen, megnyugvással nyugtázhatjuk, hogy a kisugárzási terület középpontjában, Halléban egészen más a helyzet. Ma a Franckesche Stiftungen – alapítójának, August Hermann Franckének a szellemében – hatalmas és élő oktatási, kulturális, valamint művelődési intézményegyüttesként (*Bildungskosmos*) működik. 4000-nél is több ember tanul, dolgozik és tanít az alapítványok, illetve partnerei szociális és oktatási-tudományos intézményeiben, amelyek mind egyetlen földrajzi területen (*Gelände*) helyezkednek el, és egységes franckei szellem(iség)ben életben tartják az emberi élet minden ciklusára kiterjedő szociális odafigyelés és óvó gondoskodás rendszerét a bölcsődétől kezdve egészen az öregotthonig. A pietizmus és a felvilágosodás történetének vizsgálatára szakosodott, kiváló infrastruktúrával és dokumentumállománnyal rendelkező kutatóközpontok pedig nagy számban vonzzák a kutatókat a világ minden tájáról.

Ennek ismeretében ma már biztosan állíthatjuk, hogy a közérdeket, a közjót, a közboldogságot az első helyre tevő, az egyéni érdekeket pedig tudatosan visszaszorító hallei pietizmus szellemissége, követői (kvázi misszionáriusai) és intézményei a 18. század első felében megjelentek a Kárpát-medencében is, és még színesebbé tették azt a szellemi kulturális örökségi hagyományegyüttest, amelynek

Lucrările Conferinței științifice internaționale organizate la Alba Iulia, 14–15 octombrie 2011. Editura Mega, Alba Iulia 2011 [2012!]. (*Annales Universitatis Apulensis, Series Historica; 15/II*). 113–129.

³⁹ Lásd az utolsó lábjegyzetben megnevezett adattár anyagát.

⁴⁰ Lásd Verók Attila: *Gemeinsam lesende Gruppen bei den Siebenbürger Sachsen (16.–17. Jh.). Anmerkungen zu einer neuen Forschungsrichtung in der Buchgeschichte.* In: *Kníha 2014. Zborník o problémoch dejínach knižnej kultúry. Výskum dejín knižnej kultúry na Slovensku a v stredeeurópskom priestore.* Slovenská Národná Knižnica, Martin 2014, 115–124.

aktív kutatása a legrégibb értelemben vett művelődéstörténet művelőinek feladata. A hallei pietizmus mai örökösei pedig méltó módon őrzik és a nagyvilág, benne a tudományos világ számára invenciózus eszközökkel közvetítik ezt az örökséget, azaz a 18. század legelején megindult hallei missziókat máig életben tartják.

A Kárpát-medence szempontjából különösen fontos, hogy a hallei Franckesche Stiftungen történeti gyűjteményei (portrék,⁴¹ térképek és látképek,⁴² levéltári dokumentumok,⁴³ régi nyomtatványok⁴⁴) az egyetlenek a világon, ahol az utóbbi évtizedekben a teljesség igényével lezajlott és befejeződött a magyar vonatkozású dokumentumok (hungarikumok) feltárása és publikálása. A sok ezer tételes primer anyag az érdeklődő kutatók elemző, újabb összefüggéseket feltáró munkájára vár, amely még részletesebben fogja majd adatolni a sokféle területen kitapintható kora újkori Kárpát-medencei – és kiemelten az erdélyi – franckei indíttatású missziók egykori megvalósulását.

⁴¹ *Die Hungarica-Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Teil 1: Porträts.* Hg. v. Brigitte Klosterberg und István Monok, bearb. v. Attila Verók und György Rózsa. Verlag der Franckeschen Stiftungen Halle im Max Niemeyer Verlag, Tübingen 2003. (Hallesche Quellenpublikationen und Repertorien; 7).

⁴² *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Historische Karten und Ansichten.* Hg. v. Brigitte Klosterberg und István Monok. Bearb. v. László Pászti und Attila Verók. Verlag der Franckeschen Stiftungen, Halle 2009. (Kataloge der Franckeschen Stiftungen; 22).

⁴³ *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Teil 2A–2B: Handschriften.* Hg. v. Brigitte Klosterberg und István Monok. Bearb. v. Zoltán Csepregi. MTA Könyvtár és Információs Központ, Budapest 2015. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. In: *Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16–18. Jahrhunderts in Ungarn*; 39/1–2).

⁴⁴ *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Alte Drucke 1495–1800. Band I–II. A–O, P–Z.* Hg. v. Brigitte Klosterberg und István Monok. Bearb. v. Attila Verók. MTA Könyvtár és Információs Központ, Budapest 2017. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. In: *Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16–18. Jahrhunderts in Ungarn*; 40/1–2).